

АБЫГРЫВАННЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМА ЯК СПОСАБ ПАБУДОВЫ КАЛАМБУРАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ П'ЕС К. КРАПІВЫ)

На матэрыяле п'ес К. Крапівы разглядаюцца фразеалагічныя каламбуры, заснаваныя на абыгрыванні ўсяго фразеалагізма. Вылучаюцца асноўныя прыёмы абыгрывання: а) каментар, б) пераасэнсаванне з дапамогай рэмарак, в) супастаўленне двух фразеалагізмаў з агульным кампанентам, г) сутыкненне фразеалагізмаў-антонімаў, д) супрацьпастаўленне фразеалагізма і антанімічнага з яго кампанентам слова, е) паралельнае ўжыванне фразеалагізма і аманімічнага свабоднага спалучэння слоў, ё) сутыкненне двух значэнняў полісемантычнага фразеалагізма. Стылістычныя прыёмы, заснаваныя на семантычных змяненнях фразеалагізма, могуць ужывацца камбінавана з адначасовым абыгрываннем асобнага кампанента фразеалагізма і фразеалагізма ў цэлым: а) выкарыстанне слова з прамым значэннем, тоеснага кампаненту фразеалагізма і постпазіцыйны каментар да фразеалагізма, б) выкарыстанне слова з прамым значэннем, тоеснага кампаненту фразеалагізма і пераасэнсаванне фразеалагізма з дапамогай рэмаркі. Каламбуры, пабудаваныя на адначасовым выкарыстанні

розных прыёмаў, экспрэсіўна больш камічна насычаныя і выразныя, чым тыя, якія ўтвараюцца прыёмам аднаго тыпу.

Уступ

У дачыненні да фразеалагічных каламбураў у мовазнаўчых працах няма адзінага пункту гледжання. Некаторыя з рускіх даследчыкаў іх разглядаюць сярод лексічных і/або сінтаксічных каламбураў [11, с. 122-150; 9, с. 218-249; 12, с. 27-64]. Аднак больш слушным з'яўляецца меркаванне, згодна з якім фразеалагічныя каламбуры неабходна адносіць да асобнага тыпу [7, с. 72-75; 8, с. 34-44; 10, с. 5, 9-12, 16], паколькі фразеалагізмы маюць адметную семантыку і структуру і, апроч таго, з'яўляюцца аб'ектам асобнага раздзелу мовазнаўства.

У п'есах К. Крапівы фразеалагічныя каламбуры ўтвараюцца рознымі спосабамі, у тым ліку і ў выніку семантычных змяненняў фразеалагізма, пры якіх форма яго застаецца традыцыйнай, а закранаецца толькі сэнс. Вылучаюць дзве групы прыёмаў змяненняў фразеалагізмаў: 1) прыёмы, звязаныя з абыгрываннем усяго фразеалагізма ў цэлым і 2) прыёмы, заснаваныя на абыгрыванні асобных яго кампанентаў.

Разгледзім прыёмы першай групы, якія маюць дачыненне да ўсяго фразеалагізма.

Асноўная частка

1. Каментар да фразеалагізма. Аўтарская інтэрпрэтацыя фразеалагізма, яго камічная расшыфроўка, якая выступае ў ролі стылістычнага актуалізатара камічнага, з'яўляецца адным з прыёмаў дэфразеалагізацыі. Пасля фразеалагізма ўжываюцца словы, якія нібыта тлумачаць яго сэнс і гэтым разбураюць устойлівае словазлучэнне, вяртаюць яму прамое значэнне. У выніку ўзнікае дасціпны каламбур, які трымаецца на эфекце нечаканасці, парадоксу: [Караўкін:] *Што вы мне сказалі? Вы паслалі мяне к чортавай мацеры.* [Дабрыян (разглядае картку):] *А далей няма куды.* ("Брама неўміручасці.") Камізм выклікае дэфразеалагізацыя фразеалагізма *к чортавай мацеры* (праст. груб. 'прэч' [выказванне злосці на каго-н., жадання пазбавіцца ад каго-н.]): Дабрыян успрымае яго з прамым значэннем, пра што сведчыць постпазіцыйны кантэкст (*А далей няма куды*).

2. Пераасэнсаванне фразеалагізма з дапамогай рэмарак. Такі прыём дэфразеалагізацыі выкарыстоўваецца на стыку дзвюх рэплік: адзін персанаж ужывае гэты самы выраз як фразеалагізм, а другі ўспрымае яго як свабоднае спалучэнне слоў, пра што сведчыць рэмарка: [Вікця:] *Вам раней трэба на ногі стаць.* [Кузьмін:] *Гэта я магу.* (Становіцца на ногі.) [Вікця:] *Трымаючыся за ложак.* [Кузьмін:] *Калі ласка!* (Накульгваючы, робіць некалькі крокаў.) ("Людзі і д'яблы.") Пераасэнсаванне фразеалагізма *на ногі ўстаць* ("паправіцца пасля хваробы") адбываецца з дапамогай рэмаркі *Становіцца на ногі*, якая, як стылістычны актуалізатар, пацвярджае сэнс папярэдняй фразы Кузьміна *Гэта я магу*.

3. Супастаўленне двух фразеалагізмаў з агульным кампанентам. У каламбурах, пабудаваных на супастаўленні фразеалагізмаў з агульным кампанентам, адбываецца актуалізацыя сэнсу гэтага кампанента і тым самым ажыўляецца ўнутраная форма ўстойлівых выразаў: [Наташа:] *А я ўсё роўна прарвуся.* [Антаніна Васільеўна:] *Цераз мой трул, Наташачка.* [Генка:] *Яна і па трупах можа хадзіць.* ("Брама неўміручасці.") У каламбуры абыгрываецца ўжыты ў розных граматычных формах агульны кампанент *трул* фразеалагізмаў (*пераступіць*) *цераз трул* (разм.

* Структурна-семантычныя і семантычныя змяненні фразеалагізмаў упершыню падрабязна і сістэматызавана разгледжаны ў манаграфіях І.Я. Лелешава [6, с. 33-128; 4, с. 120-173] і ў яго навучальным дапаможніку [5, с. 220-233]; гл. таксама: [1, с. 63-73]; [8, с. 34-44]; [10, с. 9-12].

'загубіць каго-н. для дасягнення сваёй мэты') і *па трупах хадзіць* (са значэннем 'ні перад чым не спыняцца для дасягнення сваёй мэты'). З дапамогай каламбура выяўляюцца камічна-саркастычныя адносіны Генкі да паводзін Наташы.

4. Сутыкненне фразеалагізмаў-антонімаў. Адным з прыёмаў дэфразеалагізацыі з'яўляецца ўжыванне антанімічных фразеалагізмаў. У маўленні персанажаў могуць супастаўляцца два фразеалагізмы, у якіх ёсць аднолькавае слова-кампанент: [Наталля:] *Я так доўга цярпела, пакуль паставіла вас на ногі. Цяпер хоць душу адвясці.* [Перагуд:] *Але ж так вы можаце мяне зноў зваліць з ног.* [Наталля:] *Калі вы ад нямецкай купі выжылі, то ад маіх слоў тым больш.* ("Проба агнём.") Так, супастаўленне фразеалагізмаў-антонімаў *паставіць на ногі* ('вылечыць') і *зваліць з ног* (разм. 'давесці да хваробы') садзейнічае іх дэфразеалагізацыі, узмацняе выразнасць кантэксту і надае яму камічную афарбоўку.

Антанімізавацца могуць поўны фразеалагізм і эліптычны (складаецца з кампанента, антанімічнага аднаму з кампанентаў папярэдняга фразеалагізма): [Ён:] *Што тут такое?* [Яна:] *Чарга ў вечнасць.* [Ён:] *На той свет?* [Яна:] *На гэтым [свеце] арганізавалі. Ты хіба не чуў? Па радыё перадавалі.* ("Брама неўміручасці.") У выніку абыгрывання фразеалагізмы (на) *той свет* ('замагільны свет як супрацьпастаўленне зямному жыццю') і (на) *гэтым [свеце]* ('зямное жыццё як супрацьпастаўленне замагільнаму жыццю') успрымаюцца адначасова і як устойлівыя адзінкі, і як свабодныя, што выклікае камічны эффект.

Таксама могуць абыгрывацца фразеалагізмы, якія, выражаючы супрацьлеглыя паняцці, становяцца антонімамі толькі ў кантэксце: [Гарлахвацкі:] *Праўда, думаеце так?* [Туляга:] *Прызнаюся, прыходзіла мне ў галаву такая думка.* [Гарлахвацкі:] *Дык выкіньце яе з галавы. Яна вас загубіць.* ("Хто смяецца апошнім.") У прыведзеным прыкладзе супастаўляюцца аказіянальна антанімічныя фразеалагізмы, бо фразеалагізму *прыходзіла ў галаву* (разм. 'раптоўна з'яўлялася ў свядомасці') палярным у сэнсавых адносінах будзе выраз *выходзіла з галавы*, а не *выкіньце з галавы* (разм. 'перастаньце думаць пра што-н.').

5. Паралельнае ўжыванне фразеалагізма і аманімічнага свабоднага спалучэння слоў. Пры такой рознаўзроўневай аманіміі праяўляецца найбольш яскрава "адзінства фразеалагічнага цэлага і адчувальнасць асобных кампанентаў" [2, с. 396]: [Генадзій:] *Ну што, паскардзілася? Думала, мяне павесяць за гэта?* [Надзя:] *Дзе ж вас, такога пестуна, будзе хто ўшчуваць. Хоць на галаве хадзіце, дык вам ніхто слова не скажа.* [Генадзій:] *Зараз мы паходзім крыху на галаву.* (Наступае на Надзю.) ("Зацікаўленая асоба.") Фразеалагізмам *на галаве хадзіць* (разм. *надабр.* 'вельмі свавольць, дурэць; рабіць, што захочацца') выказваюць адмоўныя, асуджальныя адносіны да нейкага дзеяння і адначасова ўскосна да яго носьбіта. Гэты выраз можа быць ужыты першай асобай, але толькі з мэтай самакрытыкі, самаасуджэння (*я на галаве хадзіў*). Але ў дадзеным прыкладзе Генадзь, малады цынік і пясчун, выкарыстоўвае фразеалагізм у дачыненні да сябе як свабоднае словазлучэнне без зніжанай ацэначнай афарбоўкі. Гэтая няўдалая спроба паказаць сваю дасціпнасць самавыкрывае персанажа як разбэшчанага свавольніка. Пры паралельным выкарыстанні фразеалагізма *на галаве хадзіце* і аманімічнага свабоднага спалучэння слоў *паходзім на галаву*, якія ўжываюцца ў рэпліках розных персанажаў, актуалізуецца першаснае значэнне фразеалагізма, што стварае камічны эффект.

6. Сутыкненне двух значэнняў полісемантычнага фразеалагізма. Каламбуры, утвораныя ў выніку супастаўлення двух значэнняў фразеалагізма-полісеманта, у адрозненне ад лексічных, пабудаваных на аснове мнагазначнасці слова, сустракаюцца параўнальна рэдка ("на долю мнагазначных фразеалагізмаў [у сучаснай беларускай літаратурнай мове. – С.Ш.] прыходзіцца ўсяго каля 15%

ад іх агульнай колькасці" [5, с. 62]). Развіццю мнагазначнасці фразеалагізмаў пераадрэжае тое, што "прыватныя значэнні полісемічнага фразеалагізма не суднасяцца як прамое і залежнае ад яго пераноснае. Усе яны толькі абагульнена метафарычныя і склаліся на аснове паўторнай (паралельнай) метафарызацыі аднаго і таго ж свабоднага словазлучэння" [3, с. 131]. На думку І.Я. Лепшава, усе прыватныя значэнні полісемантычнага фразеалагізма "даволі часта бываюць вобразнымі, пераноснымі" [5, с. 64]. Напрыклад, фразеалагізм з *ласкі* (каго, чыёй) мае два значэнні: *разм.* 'дзякуючы каму-н., чаму-н.' і 'праз кагосьці, па чыёйсьці віне'. Асноўным, зыходным значэннем гэтага фразеалагізма з'яўляецца першае; другое "хутчэй за ўсё ўзнікла як іранічнае пераасэнсаванне першага і выступае ў сучаснай беларускай мове як антонім першага" [6, с. 115]. Антанімічнасць двух значэнняў гэтага фразеалагізма своеасабліва выкарыстоўваецца ў наступным прыкладзе: [Шуфт:] *Як вы сябе адчуваеце?* [Гудовіч:] *Як у гестапа.* [Шуфт:] *Што вы цяпер робіце?* [Гудовіч:] *З ласкі пана лейтэнанта і яго фюрэра я цяпер адпачываю.* [Шуфт (да Стракача):] *Вас?* [Стракач:] *Эргольт эр зіх ецт.* ("З народама.") Камізм каламбура грунтуецца на адначасовай рэалізацыі двух значэнняў фразеалагізма з *ласкі* (*разм.* 'дзякуючы каму-н.' і 'па чыёй-н. віне, праз каго-н.') у рэпліцы Гудовіча. Такім чынам у форме падзякі перададзены іранічныя адносіны Гудовіча [пры чым іронія ў яго адказе застаецца незразумелай для гестапаўцаў] да "пана лейтэнанта і яго фюрэра".

Камбінаваныя стылістычныя прыёмы. Стылістычныя прыёмы, заснаваныя на семантычных змяненнях фразеалагізма, могуць ужывацца камбінавана – з адначасовым абыгрываннем асобнага кампанента фразеалагізма і фразеалагізма ў цэлым. Каламбуры, пабудаваныя на адначасовым выкарыстанні розных прыёмаў, экспрэсіўна больш камічна насычаныя і выразныя, чым тыя, якія ўтвараюцца прыёмамі аднаго тыпу. Да такіх прыёмаў у п'есах К. Крапівы адносяцца:

а) выкарыстанне слова з прамым значэннем, тоеснага кампаненту фразеалагізма і постпазіцыйны каментар да фразеалагізма. [Дабрыян:] *Сам бог прынёс вас сюды, Іван Кірылавіч.* [Змітрук:] *Нешта я не заўважыў, каб ён мяне неўс.* *Сам узбіраўся на трэці паверх.* ("Брама неўміручасці"); [Ксёндз:] *Як пан Болесь маецца? Ці надоўга бог прынёс сюды?* [Пан Яндрыхоўскі:] *Не бог прынёс, ойча, а чырвоныя д'яблы прыгнали.* ("Партызаны.") Камізм абумоўлены дэфразеалагізацыяй фразеалагізма *бог прынёс* (*разм.* 'куды, адкуль і пад. хто-н. прыйшоў?'), які ўспрымаецца персанажамі (Змітрук і Панам Яндрыхоўскім) у прамым значэнні, пра што сведчаць агульныя з фразеалагічнымі кампанентамі словы *неўс* і *прынёс*, а таксама постпазіцыйныя расшыфроўкі *сам узбіраўся на трэці паверх* і *чырвоныя д'яблы прыгнали*, якія ажыўляюць вобразнасць каламбураў;

б) выкарыстанне слова з прамым значэннем, тоеснага кампаненту фразеалагізма і пераасэнсаванне фразеалагізма з дапамогай рэмаркі: [Кацярына (садзіцца на край ложка, прыцішаным голасам.):] *Воў! Не магу апамятацца. Сэрца як не выскачыць!* (прыкладае руку да сэрца.) [Рыгор:] *Я патрымаю, каб не выскачыла.* (*Абнімае.*) ("Партызаны.") Супрацьпастаўленне слова свабоднага ўжывання *не выскачыла* і фразеалагічнага кампанента *не выскачыць* садзейнічае дэфразеалагізацыі фразеалагізма *сэрца як не выскачыць* (*разм.* 'хто-н. непакоіцца, трывожыцца ў чаканні чаго-н. страшнага'), у выніку чаго ён успрымаецца па-рознаму: Кацярынай – як устойлівае словазлучэнне, а Рыгорам – як свабоднае (пра што сведчыць рэмарка *Абнімае*).

Заклучэнне

Такім чынам, у п'есах К. Крапівы асноўнымі прыёмамі абыгрывання ўсяго фразеалагізма ў цэлым пры пабудове каламбураў з'яўляюцца наступныя: а) ка-

ментар, б) пераасэнсаванне з дапамогай рэмарак, в) супастаўленне двух фразеалагізмаў з агульным кампанентам, г) сутыкненне фразеалагізмаў-антонімаў, д) супрацьпастаўленне фразеалагізма і антанімічнага з яго кампанентам слова, е) паралельнае ўжыванне фразеалагізма і аманімічнага свабоднага спалучэння слоў, ё) сутыкненне двух значэнняў полісемантычнага фразеалагізма.

Прыёмы камічнага могуць выкарыстоўвацца камбінавана (абыгрыванне як усяго фразеалагізма, так і асобных яго кампанентаў).

ЛІТАРАТУРА

1. **Аксамітаў, А.С.** Функцыянаванне і ўспрыманне фразеалагізмаў у тэксце твораў Якуба Коласа / А.С. Аксамітаў // Роднае слова. – 1996. – № 7. – С. 63-73.
2. **Ефимов, А.И.** Язык сатиры Салтыкова-Щедрина / А.И. Ефимов. – М.: Моск. ун-т, 1953. – 496 с.
3. **Жуков, В.П.** Семантика фразеологических оборотов: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / В.П. Жуков. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
4. **Лепешаў, І.Я.** Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
5. **Лепешаў, І.Я.** Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.
6. **Лепешаў, І.Я.** Фразеалогія ў творах К. Крапівы: стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 152 с.
7. **Наумов, Э.Б.** Модифицированные фразеологизмы как основа каламбура: (По произведениям И. Ильфа и Е. Петрова) / Э.Б. Наумов // Русский язык в национальной школе. – 1973. – № 2. – С. 72-75.
8. **Рагаўцоў, В.І.** Маўленчае выражэнне камічнага ў беларускай драматургіі / В.І. Рагаўцоў. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2002. – 304 с.
9. **Ходакова, Е.П.** Каламбур в русской литературе XVIII в. / Е.П. Ходакова // Сб. ст.: Русская литературная речь в XVIII веке: Фразеологизмы. Неологизмы. Каламбуры. – М., 1968. – С. 201-254.
10. **Шубадзёрава, А.М.** Каламбур у мове беларускай драматургіі: аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук: 10.02.01 / А.М. Шубадзёрава; Гомел. дзярж. ун-т. – Гомель, 1998. – 20 с.
11. **Шерешевская, Е.Б.** Лексико-семантические способы образования каламбуров в прозе И.А. Крылова / Е.Б. Шерешевская // Сб. ст.: Вопросы языка и литературы. – Новосибирск, 1970. – Вып. IV. – Ч. 1. – С. 131-140.
12. **Щербина, А.А.** Сущность и искусство словесной остроты (каламбура) / А.А. Щербина. – Киев: АН УССР, 1958. – 68 с.